

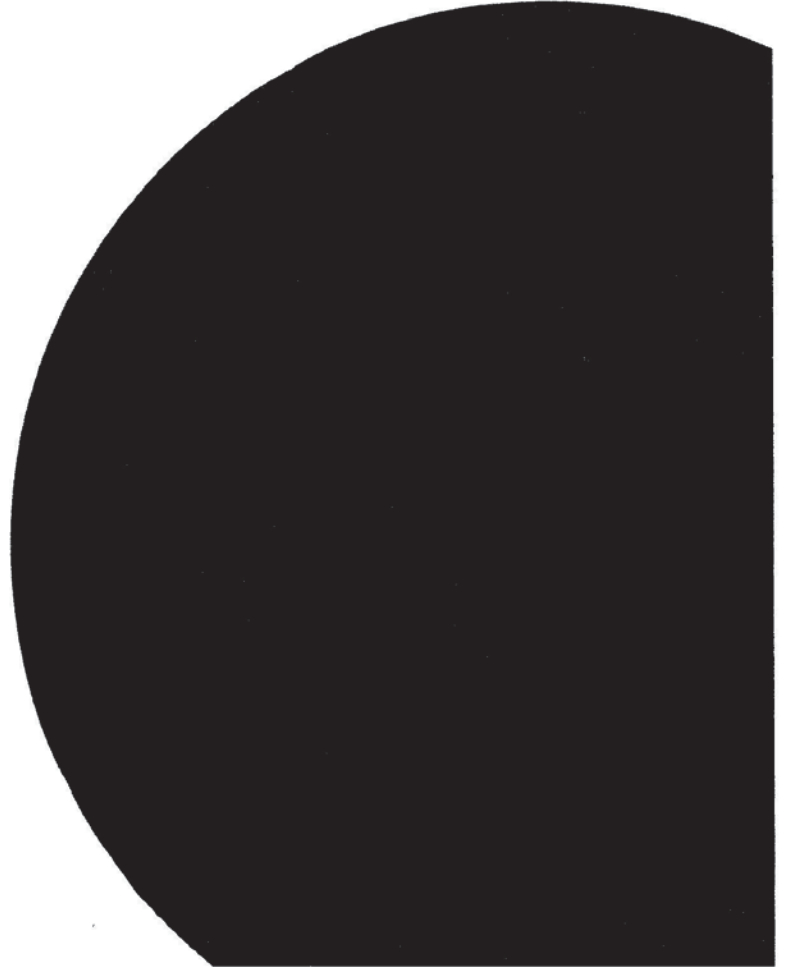
erken dönem islam sosyolojisi üzerine birkaç söz

Adem EFE

Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Batılı bir bilim olarak sosyolojinin ilk olarak ülke aydınlarının kişisel ilgi alanı ve merakı şeklinde Osmanlı Türkiye'sine 1900'lü yılların başında girmeye başladığı söylenebilir. Sosyolojinin ders olarak öğretilmesi de ilkin Ziya Gökalp tarafından 1910-1911 yıllarında Selanik'te İttihad ve Terakki Okulu'nda hayatiyet bulmuştur. Üniversitede sosyoloji eğitim ve öğretimi ise 1912'de Daru'l-Fünûn'un Emrullah Efendi tarafından düzenlenmesi ile beraber başlamıştır. Üniversite bünyesinde sosyolojinin felsefeden ayrılarak bağımsız bir bölüm haline gelmesi konusunda birtakım belirsizlikler olsa da genel olarak 1914 yılı kabul görmüştür. Bu tarihle birlikte Ziya Gökalp önderliğinde Daru'l-Fünûn Edebiyat Şubesi'nde sosyoloji kurulmuştur. Kürsünün kuruluşundan bir yıl sonra 1915'te İctimâiyyât Daru'l-Mesâisi adı altında ilk sosyoloji enstitüsünün kurulduğunu, 1917 yılında da bu enstitü bünyesinde *İctimâiyyât Mecmûası* adıyla bir derginin yayıma başladığını görüyoruz.¹

Osmanlı Türkiye'sinde İslam İctimâiyyâtı/İslam Sosyolojisi ile ilgili çalışmalar da ictimâiyyât/ilm-i ictimâ/sosyoloji ile aynı zamanda ortaya çıkmıştır,

denebilir. İslam ictimâiyâtı ile ilgili olarak Ziya Gökalp, Halim Sabit Şibay ve Said Halim Paşa çeşitli yayın organlarında çok sayıda makale yayımlamışlardır. 12 Şubat 1914'te neşre başlayan *İslam Mecmûası*'nın (İM) kurucuları ve yazar kadrosu içerisinde yer alan Z. Gökalp ve H. S. Şibay'ın bu bağlamdaki makalelerinin yayımlandığı kısımlara göz gezdirdiğimizde bu tür yazıların daha ziyade 'İctimâiyât', 'Fıkıh' ve 'İslam İctimâiyâtı' sütunları altında yer aldığını görürüz. Mesela *İslam Mecmûası*'nda Z. Gökalp'in, "Fıkıh ve İctimâiyât"² başlıklı yazısı 'Fıkıh' sütunu altında yayımlanırken; aynı yazarın "İctimâi Usûl-i Fıkıh"³, unvanlı makalesi ile H. S. Şibay'ın

Osmanlı Türkiye'sinde İslam İctimâiyâtı/İslam Sosyolojisi ile ilgili çalışmalar da ictimâiyât/ilm-i ictimâ/sosyoloji ile aynı zamanda ortaya çıkmıştır, denebilir. İslam ictimâiyâtı ile ilgili olarak Ziya Gökalp, Halim Sabit Şibay ve Said Halim Paşa çeşitli yayın organlarında çok sayıda makale yayımlamışlardır.

"İctimâi Usûl-i Fıkıh-Gökalp Bey'in Bu Unvan İle Yazdığı Makale Münâsebetiyle"⁴, isimli çalışması 'İctimâiyât' sütunlarında yayımlanmıştır. Buna karşın H. Sâbit'in, "Velâyet-i Diniye-Meşihat-ı İslamiyye Teşkilâtı"⁵, ismini taşıyan makalesi 'Fıkıh' sütununda yayımlanırken "Velâyet-i Diniye-Meşihat-ı İslamiyye Teşkilâtı; Dini Terbiye Hey'eti"⁶ ve "Velâyet-i Hukûkiye-Teşri-i Hukuk Hey'eti: İctimâi Enmuzeclere Göre İctihâd ve İcmâ"⁷, adlı makaleleri ise 'İslam İctimâiyâtı' sütunlarında yer almıştır. Buradan da anlaşıldığına göre İslam ictimâiyâtını/sosyolojisini ilgilendiren konuların fıkıhla yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

İslamî gelenek içinde fıkıh ilminin sosyal düşünceye katkısı konusunda kapsamlı çalışmalar yapılmamış olmakla birlikte bu ilmin bu hususta önemli katkıların olduğu söylenebilir. Fıkıh Müslüman toplumlarında ortaya çıkan toplumsal olaylara ve problemlere dini kaynaklardan bir çözüm getirme ve yöntemi olarak her zaman sosyal hayatla ilişkilidir ve bu bakımdan sosyal, kültürel ve siyasal olaylar karşısında bir vaziyet alıştır.⁸ Kendine özgü sosyolojik görüşleriyle tanınan S. H. Paşa bu konuda şunları söylemektedir: "İslam'a has olup Fıkıh adıyla bilinen bu ilim, hiç

şüphe yoktur ki ahlâkî ve ictimâi ilimler sahasında insan düşüncesinin meydana getirebileceği en mühim ve en mükemmel bir müessesedir. Fiziki ilimler sahasında tecrübe metodu ne ise ahlâkî ve ictimâi sahadada Fıkıh odur." Bu konudaki görüşlerini özetlediğimiz S. H. Paşa, "Batı'nın ictimâi metodu ictimâiyâtıdır, yani sosyal bilimlerdir. Müslümanların ictimâi metodu ise Fıkıhtır", demektedir. Aynı bağlamda ayrıntılı bilgiler veren Paşa'ya göre Batı'nın 'ictimâi metod'u ictimâiyât, bir başka adlandırma ile sosyal bilimlerdir. Müslümanların' ictimâi metod'u ise fıkıhtır.⁹ Bu bakış açısından dolayı olsa gerek, erken dönem İslam sosyolojisi ile ilgili çalışmaların öncelik ve özellikle fikhî konular etrafında ele alınıp geliştirildiği söylenebilir.

İM çerçevesinde İslam İctimâiyâtı ve dolayısıyla ilgili yazılara bir göz attığımızda bunların ana hatlarıyla o günkü İslam toplumlarının yaşayışları, İslam ve terakki, kadının durumu, teaddüd-i zevcât, İslam dünyasında görülen inhitatın sebepleri, İslam ve toplum, İslam ve çağdaş medeniyet, hars, temeddün ve medeniyet, ictimâ, icma, İslam'da çalışma, ictimâi nev'iler, velâyet-i diniyye, velâyet-i hukûkiyye, İslamiyette ruhaniyet, cismaniyet, hilâfet, fıkıh ve ictimâiyât, ictimâi usûl-i fıkıh vb. gibi çeşitli konularda yoğunlaştığı görülür.

Bu kısa girişten sonra bir örnek olarak Abdülatif Nevzâd'ın *İslam Mecmûası*'nda neşrettiği 'İslam İctimâiyâtı: İslam ve Cemiyet' başlıklı yazısını okurların istifadesine sunabiliriz.

İslam ve Cemiyet¹⁰

Abdülatif Nevzâd¹¹
Yay. Haz. Adem Efe

İlm-i cemiyet; son asırların ictimâi hayatındaki muğazzi ve münebbih anâsır ile besilene besilene mühim bir kuvvet u tesaltun kazanarak nihayet şehîr celâlini, fikr-i beşerin birçok derin, yorucu mevzûları üzerine girdi. Artık bugün din, imân, felsefe, ahlâk, hukuk, sanâyi-i bedâ... gibi beşerin maneviyâtına müstenid olan bilgiler ve vâkıalar; enfûsî kıymetlerini bütün bütün gâib etmemiş olmakla beraber birer 'ictimâi hâdise' telakki ediliyor. Ve o nokta-i nazardan tedkîk ve tettebbu' olunuyorlar. İctimâiyât ilminin böyle mühim mes'elelerde mebde-i hareket olabilecek derecede kudret ve kemâl kazanması da bir 'hâdise-i ictimâiyeye'dir. Zamanımızda hüküm; nüfûz, ferdiyet, ve şah-

siyyetden ziyâde cemiyetin elinde bulunuyor. Binâenaleyh beşerî hâdiseler; infirâdî değil, daha çok ictimâî hasîsalar ve sâikaların mahsûlü oluyor. Bu nev' tahdüsâtı tedkîk ile mükellef olan ilim de seyrinin mebbe' ve miâdını bu cereyâna tevfiğe mecbûr oldu. Maa-mâ-fih menşe'lere doğru uzanan tettebbuât-ı ric'iyyesi bir taraftan onu tasdîk ve te'yîd ediyordu.

'İslamiyet' bir hâdise-i ferdiyye mi, ictimâiyye midir? 'İslam dini'nin ferd ve cemiyet hakkındaki nazarı nedir?' İşte iki mühim mevzû ki, asrın ilmî cereyânına katılmak muktezâ-yı hayır ve menfaati olan Müslüman mütefekkirinin sahâ-ı tettebbu'ına serbest serbest girmeğe pek ziyâde müstehaktır.

'İslam'ın neş'etinde Fahr-i Kâinât Efendimiz'in zâtiyet-i mübarekesinin, şübhesiz pek mühim ve vâsî bir hassa-i te'siri vardır. Cenâb-ı Muhammed'in (sav) kitleleri arkalarından sürükleyib götüren muhtelif sınıflardan şahsiyetler içinde en muvaffak ve mukaddes bir zâtiyet-i pâkizeye sâhib bulunduğuna şübhe etmek ilmî bir günâh sayılabilir. O resul-i ulû'l-azmin içinde yetiştiği hey'et-i ictimâiyyeye, iman ve hayata müteallik yeni ve bazen kitle için anlaşılmayan esâslar teklif ederek bunları kabul ettirmek için hiçbir mâniadan çekinmeyen, icâbında manevî kuvvete maddî vesâil-i zafer ilhâkından çekinmeyen, hâsılı 'Allahu zü'l-celâl ve'l-kemâl'den şeref-i tebellüğ ettiği evâmir-i münîfenin beşerin hayatında mes'ûd te'sirler göstermesine tahsîl-i muvaffakiyet uğrunda en nezîh ve fazilet-kâr bir hulûs u sadâkatle çalışan bir halk-ı azîm olduğuna hakk-ı rey ve tereddüd yoktur. Maa-mâ-fih İslamiyet'in zuhûru ve intişârı, hâdisesinde 'ictimâî halet'in mühim ve ihmâli gayr-ı câiz bir âmil olduğuna şübhe edilemez. Bu halde neşeât-ı İslamî bir 'hâdise-i ictimâî' gibi tahlîl ve tedkîk etmek, dinin ahkâm-ı celilesiyle cemiyetin hasîsa ve hasletlerini karşı karşıya getirerek her iki zümre-i vâkıât-ı âzâsındaki illiyet ve ma'lûliyyet nisbetlerini araştırmaya çalışmak lâzım gelir. Bu vadede icrâ edilecek tettebbuâtta hem i'tikâdî, hem amelî hükümler dâhil bulunuyor. Allah'ın varlığı, birliği ve diğer evsâf-ı kudsiyyesi bahslerinde îrâd edilegelen enfûsî deliller, bil-hâssa o zamanki cemiyetin ruhundan istinbât edilecek, hayat-ı ma'şeriyenin her türlü tecelliyâtından iktibâs olunabilecek âfâkî (ictimâî) burhanlar edilir. İlm-i kelam münakaşalarında ve akidelere müteallik ihtilâfâtta cemiyetin icrâ ettiği te'sirat birer birer tabassur olunarak mes'ele, daha geniş ve daha vâzih bir sahada halledilmiş olur. Bazı i'tikâdât mes'elelerinde birbirinden ayrı düşen mezâhibde siyâsetin ve hâlet-

ı ictimâiyyenin ne mühim te'sirler icrâ ettiği ma'lûmdur. Akidevî ve ictimâî tatavvur kuvvetlerinin mübârezesini tahlîl edebilmek sâyesinde her iki tarafın ilmî ve şe'nî kıymeti elde edilir. Ahkâm-ı ameliyyeyi de âfâki ve ictimâî nazarlarla istiksâ etmek muktezidir. Mezâhib-i erbaa eimme-i kirâmının düşüncelerinde anlayış farkından ve delile vusûlü veya adem-i vusûlü ile usûle âid bazı ihtilaflardan sarf-ı nazar her birinin muhât bulunduğu hâlet-i cemiyetin de büyük bir te'siri olmuştur. Bundan başka ictihadı değil doğrudan doğruya nusûsa taalluk eden ahkâm-ı esâsiyede bir kıymet-i ictimâiyye araştırmak ilmin vazifelerindedir. Şürb-i hamrın men'indeki derecat-ı tekâmül, ahkâm-ı münîfe-i diniyemizin hayat-ı cemiyete ne derecede mûnis ve mürebî bir cereyân-ı istihâle verdiğini gösteren mühim bir misaldir.

Hâlet-i ictimâiyye ile i'tikâd ve amele taalluk eden hükümleri arasındaki münâsebât-ı mütemâdiyyeyi birer numûne ile îzâh edelim:

İslamî gelenek içinde fıkıh ilminin sosyal düşünceye katkısı konusunda kapsamlı çalışmalar yapılmamış olmakla birlikte bu ilmin bu hususta önemli katkılarının olduğu söylenebilir. Fıkıh Müslüman toplumlarda ortaya çıkan toplumsal olaylara ve problemlere dini kaynaklardan bir çözüm getirme ve yöntemi olarak her zaman sosyal hayatla ilişkilidir ve bu bakımdan sosyal, kültürel ve siyasal olaylar karşısında bir vaziyet alışır.

İslamiyet'de 'kader', 'iman' ve 'tevekkül' hükümleri vardır. İlk Müslümanlar da kadere iman ederler ve mütevekkil olurlardı; şimdiki de ona inanırlar ve tevekkül ederler. Fakat eskilerle yeniler aynı şeye inanmakla beraber aynı hâlet-i ictimâiyyede değildirler. Birinciler mes'ûd ve gâlib idiler. Sonuncular bedbaht ve zelifdirler. Bu neden? Her iki tarafın aynı mevzû-ı imanî anlayışlarında bir fark görüyoruz. Ötekilerin kadere imanları ruhlarında hayata azîz ve asîl bir merbûtiyyet veriyor tevekkülden meskenet anlamıyorlar; cemiyet-i İslamiye'nin teâlisi uğrunda çalışırken hiçbir şeyden yılmamayı 'tevekkül' ile ifade ediyorlar. Bâdi-i saâdetleri budur. Berikiler ise kaderi, beşerî mes'ûliyetden kurtulmak manasına muntehî bir nev'i 'cebrî'lik ile tefsire kalkışıyorlar; 'tevekkül'e verdikleri ma'kûs bir mefhûm ile de bir sekâ-

met-i tefehhümü ikmâl ediyorlar. Acaba kudemâ ev-vela mes'ûd ve gâlib edilir de sonra bu saâdet ve galebe sâyesinde bir imân-ı müstakîme mi sahib oldular? Yoksa mes'ûdiyyet ve gâlibiyetleri imanlarındaki sıhhatin semeresi midir; şimdiki Müslümanların aynı mevzû'ı i'tikâdî yanlış anlamaları hâlet-i ictimâiyelerine ârız olan fesâddan mıdır? Yoksa fesâdın ârız olması yanlış anlayıştan mı ileri gelmiştir? İşte hallolunacak mes'ele bundan ibarettir.

S. H. Paşa, "Batı'nın ictimâî metodu ictimâiyâtıdır, yani sosyal bilimlerdir. Müslümanların ictimâî metodu ise Fıkıhtır", demektedir. Aynı bağlamda ayrıntılı bilgiler veren Paşa'ya göre Batı'nın 'ictimâî metod'u ictimâiyât, bir başka adlandırma ile sosyal bilimlerdir. Müslümanların' ictimâî metod'u ise fıkıhtır.

Tarih-i İslam'da görülen siyâsî, medenî, iktisâdî ve ictimâî hâdiselerle tarih-i dinî İslam'da meşhûd olan ahkâm-ı müteselsile arasındaki hutût-ı muvâsılanın ilmî kıymetini bulabilmek böyle bir takrîbe ve mes'elenin bu yolda vaz'ına mütevakıftır. Bu sâyede şimdiye kadar meydana gelen İslam âlimlerinde mühmel bırakılan 'ictimâî olmak hâssası' da kazanılmış olur.

Makalede maksad-ı esâsî İslamiyet ile cemiyet mefhumları arasındaki ilmî nisbet üzerinde biraz tevakkuf ile ilm-i cemiyetin bugünkü terakki-i şâmilinden, İslamiyet'e bir hisse çıkarmak lüzûmuna ve bu husûsda tutulacak usûle temâs idi. Dinimizin neş'etini, i'tikâdî ve amelî hükümlerini birer birer ictimâî kıymetlerini ölçerek tedkîk etmek yolunda icrâ edilecek fikir ve kalem tecrübelerini Müslümanlığın ilim âlemi bihakkın bekleyebilir.

Sözlük

adem-i vusûl; vusulsüzlük

anâsır: unsurlar

bihakkın: tam olarak

hasîsa: karakter

infirâdî: yalnız

İstiksâ: künhüne varma

kudemâ: eskiler

menşe': kök, kaynak

mugazzi: besleyici, besleyen

mühmel: ihmal edilmiş

münebbih: uyandıran.

münîf: yüksek, yüce, ulu.

neş'et: meydana gelme, yetişme.

nusûs: naslar.

reyb: şüphe

sanâyi-i bedîa: güzel sanatlar

şe'niyet: gerçeklik

şehîr: ünlü

şûrb-i hamr: şarap içme

tabassur: ilerisini görüş

tahaddüs: sezgi, meydana çıkma

takrîb: yaklaştırma

tatavvur: gelişim, evrim

tetebbu': araştırma

tevakkuf: durmak.

tevfik: uydurma, uygunlaştırma.

vâsî: geniş. ■

notlar

¹ İsmail Coşkun, "Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair", 75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji, Yay. Haz.: İsmail Coşkun, Bağlam Yay., İstanbul 1991, s. 14 vd.

² İM, Yıl: 1, S. 2, 30 Rebiulevvel 1332/13 Şubat 1329/30 Ocak 1914, s. 8-12.

³ İM, Yıl: 1, S. 3, 14 Rebiulâhîr 1332/27 Şubat 1329/10 Şubat 1914, s. 20-23.

⁴ İM, Yıl: 1, S. 5, 13 Cemâziyelevvel 1332/27 Mart 1330/9 Nisan 1914, s. 17-22.

⁵ İM, Yıl: 2, S. 29, 27 Receb 1333/28 Mayıs 1331/10 Haziran 1915, s. 4-6.

⁶ İM, Yıl: 2, S. 30, 11 Şaban 1333/11 Haziran 1331/24 Haziran 1915, s. 6-9.

⁷ İM, Yıl: 2, S. 31, 2 Ramazan 1333/2 Temmuz 1331/14 Temmuz 1915, 6-9.

⁸ Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi*, Beyan Yay., İstanbul 2005, s. 26-27; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İstanbul 1996.

⁹ Şentürk, s. 153-155; Said Halim Paşa'nın bu konudaki görüşleri için bkz. S. Halim Paşa, *İslam ve Batı Toplumlarında Siyasi Kurumlar*, Haz. Nejdî Özalp, Pınar Yay., İstanbul 1987.

¹⁰ Bu çeviri yazı A. Nevzâd'ın, *İslam Mecmûası*, S. 36, 14 Zilkade 1333 Salı/10 Eylül 1331/23 Eylül 1915, Yıl: 2, s. 777-780'nde yayımlanan makalesinden hazırlanmıştır. Makale yayıma hazırlanırken sadeleştirme yapılmadan günümüz harflerine aktarılmış, anlaşılmasında güçlük çekileceği farz edilen bazı kelimelerin Türkçe karşılıkları sözlük kısmında verilmiştir.

¹¹ İM'nde çok sayıda makalesi yayımlanan Abdülatif Nevzâd'ın kimliği hakkında şimdilik bir bilgi bulamadık.